

University of Groningen

Runes around the North Sea and on the Continent AD 150-700; texts & contexts

Looijenga, Jantina Helena

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1997

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Looijenga, J. H. (1997). *Runes around the North Sea and on the Continent AD 150-700; texts & contexts*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

NEDERLANDSE SAMENVATTING

Het onderzoek naar de oudste runeninscripties van het Europese continent, Engeland en Denemarken voerde onderzoekster van Liverpool aan de Ierse Zee naar Constanza aan de Zwarte Zee; van Zürich naar Bergen; van Parijs naar Stockholm. In dit enorme gebied kende men reeds bij het begin van de vroege middeleeuwen het runenschrift (rond 500 AD). Ergens in dit gebied moet een kern gelegen hebben, waar het begon - vermoedelijk in de eerste eeuw AD. Het localiseren van dat oorsprongsgebied begon me in de loop van het onderzoek te intrigeren.

Het doel was in eerste instantie het inventariseren, het beschrijven en analyseren van runenteksten uit de oudste periode: 150-700 AD. Als onderzoekscorpus waren de runentradities rondom de Noordzee en van het continent uitgekozen. Het uitgangspunt was nadrukkelijk niet Scandinavië, zoals bij runenstudies meestal het geval. Ik meende, dat een verandering van perspectief nieuw licht op oude runologische vraagstukken zou kunnen werpen - en daardoor wellicht bijdragen tot oplossingen. Bovendien wilde ik me niet op één land of traditie vastleggen, maar door middel van het vergelijken van diverse runentradities proberen meer inzicht te krijgen in doel en wezen van het runenschrift. Waarom ontwikkelde men dit schrift, met welk doel werd het gebruikt, en door wie? Om dit soort vragen te beantwoorden, was het nodig om inzicht te verkrijgen in de cultuur-historische context van de inscriptiedragers. Archeologie en historie bleken onmisbare informatiebronnen; ook de (plaats)naamkunde leverde belangrijke gegevens ten aanzien van het relatief enorme aantal namen in de runencorpora.

Runologie heeft in principe twee poten: paleografie en historische taalkunde. Eerst inspecteert men persoonlijk de objecten en hun inscripties en vervolgens ontcijfert men de runen. Daarna verkrijgt men één of meer lezingen, weergegeven als transliteraties, die dan taalkundig worden geanalyseerd. Deze teksten kunnen niet zonder hun archeologische en historische contexten begrepen worden, vandaar de titel 'Runes around the North Sea and on the Continent AD 150-700; Texts and Contexts'.

Het boek bestaat uit twee delen; eerst een viertal hoofdstukken met algemene en specifieke vraagstukken; het tweede deel is de Catalogus van alle onderzochte runenobjecten. Het eerste hoofdstuk betreft een algemene inleiding, het tweede hoofdstuk behandelt de cultuur-historische achtergronden. Hier was het doel recente inzichten uit archeologie en runologie te combineren. Deze combinatie resulteerde o.a. in een zoektocht naar de oorsprong van het runenschrift. In hoofdstuk drie wordt een nieuwe theorie over deze oorsprong gepresenteerd met een voorstel over de ontwikkeling van de runen uit een archaïsch Italisch alfabet. Hoofdstuk vier bestaat uit een algemene samenvatting en conclusies. Aan diverse aspecten van individuele runen en inscripties is aandacht besteed, maar ook en vooral is gezocht naar overeenkomsten van en verschillen in teksten en inscripties. Zo valt bijvoorbeeld inzicht te verkrijgen in de verbreiding van het runenschrift, en, daaruit voortvloeiend, in de contacten tussen verschillende Germaanse volkeren. Tevens is gekeken naar de plaats en betekenis van het runenschrift in de Germaanse samenleving.

De catalogus behandelt vijf corpora: (1) de vroege Deense en Zuidoost-Europese inscripties, (2) de Bracteaten, (3) de Continentale inscripties, (4) de vroege Engelse en (5) de Nederlandse inscripties. In zogenaamde "checklists" wordt informatie geleverd over de objecten, de vind- en bewaarplaats, de datering, de runenvormen, de leesrichting, de taal, de lezing en transliteratie, de interpretatie(s), etc. Er zijn ruim 200 inscripties behandeld. De corpora zijn verdeeld in leesbare en (gedeeltelijk) interpreteerbare inscripties en onleesbare, c.q.

oninterpreteerbare. Dan is er nog de categorie pseudo-runen of geen runen, en zijn er de onvermijdelijke falsificaties. Van de 170 leesbare en interpreteerbare zijn er 50 waarvoor een nieuwe interpretatie en/of lezing wordt voorgesteld.

In het eerste deel van het boek wordt vrij uitgebreid aandacht besteed aan de vroege runentijd: de Romeinse keizertijd, de Volksverhuizingstijd en de Merovingische tijd, met nadruk op gegevens uit de archeologie. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag waar en waarom het runenschrift ontstaan zou kunnen zijn. Deze vraag kwam niet voort uit een primaire behoefte om het oorsprongsgebied te zoeken, maar werd ingegeven doordat het opviel dat er zoveel West-Germaanse namen in het oudste materiaal voorkomen. Dat wil zeggen, de uitgangen van de namen waren moeilijk vanuit het Noord-Germaans te verklaren, maar eenvoudig indien men aannam, dat ze West-Germaans waren.

Al in eerder onderzoek was de gedachte opgekomen, om het ontstaan van het runenalfabet in de buurt van een andere schriftcultuur te zoeken, langs de *limes*, bijvoorbeeld. Bovendien bleken de ingeritste persoonsnamen opvallend vaak afgeleid van namen van stammen die op het continent woonden. Vooral de namen van twee wapensmeden uit het noorden wijzen op afkomst uit het Rijnland: **wagnijo** en **nipijo**, afgeleid van de Vangiones en de Nidenses. Een derde naam, **harja**, wijst op verwantschap met de Harii, een sub-stam van de Lugii, wonend in Noord-Polen. Afleidingen van *Harja* komen in het latere Scandinavië niet voor, maar worden wel veel aangetroffen in het West-Germaans, vooral in het Neder-Rijngebied. Toen ik deze gegevens vergeleek met archeologische bevindingen omtrent de herkomst van de inschrift dragers, bleek dit in het geval van de kam met het inschrift **harja** te kloppen. De kam was gevonden in het Vimose moeras op het eiland Funen. Dit depot (ca. 160 AD) bleek afkomstig uit de regio zuidelijk van de Oostzee. De runenobjecten uit het Thorsberg moeras (Schleswig-Holstein) bleken afkomstig uit West-Germaans gebied. Met betrekking tot de objecten uit het Illerup moeras in Jutland was de weg iets ingewikkelder: de wapens uit dit depot (ca. 200 AD) kwamen uit het noorden, maar de namen wezen op zuidelijke, West-Germaans-sprekende streken. Toen duidelijk was geworden dat er wapenhandel tussen de Rijnstreek en het noorden is geweest, kon ik een link leggen. Het Illerup-onderzoek van de Deense archeoloog Ilkjær (1990, 1991, 1993, 1996^{a&b}) was van zeer grote waarde voor mijn eigen onderzoek.

De naam **harja** en zijn afkomst kon nog eens bevestigd worden door een tweede inscriptie, uit Zweden, op een steen (Skåång): **harijaz leugaz**, wijzend op zowel de Harii als de Lugii. Zoals gezegd, viel op dat veel namen een West-Germaanse vorm hadden, alhoewel de objecten waarop de namen voorkwamen, waren gevonden in Deense moerassen en graven. Tot ongeveer 500 AD bestond de gewoonte om krijgsbuit te offeren in een moeras. Deze buit was afkomstig van de verliezers, die uit een andere streek kwamen. Archeologen konden in een aantal gevallen vaststellen waar de opeenvolgende depots (een depot is een geheel van tegelijkertijd geofferde voorwerpen) vandaan kwamen. De objecten met runen in rijke Deense vrouwengraven, zoals die van Himlingøje, waren inheems, maar droegen ook vaak West-Germaanse namen.

Zo wees veel op een West-Germaans gebied als leverancier van personen die runen schreven. Dan ligt het voor de hand te kijken welk gebied het meest in aanmerking kon komen. Dat bleek naar mijn mening het gebied van de Ubiërs te zijn, in het Rijnland. In dit grensgebied tussen het Romeinse rijk en het vrije Germania leefden Romeinen en Germanen over het algemeen in goede verstandhouding. Hier kon zich een cultureel amalgaam ontwikkelen, gunstig voor de adaptatie van een schrift. De Romeinse invloed blijkt niet alleen uit de gelijkenis van het runenalfabet met Noord-Italische alfabetten, maar ook uit de toepassing van het schrift: de

runeninscripties geven vooral namen van eigenaars en makers. Een archaïsch Italisch alfabet zou als voorbeeld kunnen hebben gediend voor het runenalfabet. Derks (1996) heeft in zijn proefschrift aangetoond, dat de matronencultuur van het Rijnland en die van Noord-Italië grote overeenkomsten kenden. Personen afkomstig uit Noord-Italië integreerden in het (schriftloze) Rijnland en introduceerden daar schrift, i.c. votiefinscripties op de matronenbeelden. Het is niet uitgesloten dat deze veteranen uit het Romeinse leger, afkomstig uit Piemonte en de Po-streek, een Noord-Italisch alfabet kenden en dat meebrachten naar hun nieuwe woongebied. In Noord-Italië zijn diverse varianten van het oude Etruskische alfabet overgeleverd. In de eerste eeuw AD zullen deze archaïsche alfabetten in Italië zijn verdrongen door het officiële Romeinse alfabet. Maar misschien mag men aannemen dat het runenalfabet in de eerste eeuw AD is ontwikkeld, en dat een archaïsch Noord-Italisch alfabet tot in de eerste eeuw heeft kunnen voortbestaan in bepaalde uithoeken van het Romeinse Rijk. Inderdaad zijn de officiële Romeinse teksten in het Latijns alfabet, maar maakt dit de mogelijkheid ondenkbaar dat (een) bepaalde bevolkingsgroep(en) nog een tijdlang een ouderwets schrift gebruikte? Hoe dan ook, de runen zelf dragen het kenmerk van een archaïsch alfabet; hun voorbeeld moet daarom ook een archaïsch alfabet zijn geweest. Andere verbreiders van Romeinse cultuur waren de Germaanse soldaten, die jarenlang in Romeinse dienst hadden doorgebracht, en als geletterden en Romeinse burgers terugkeerden naar hun Germaanse vaderland.

Wat betreft de vermelding van de conclusies van het onderzoek is gekozen voor de volgende opzet. Aan het eind van hoofdstuk III staan de conclusies over de oorsprong van het runenschrift. In hoofdstuk IV, Summary and Some More Conclusions, is een algemeen en uitvoerig overzicht van de resultaten van het onderzoek in zijn geheel opgenomen. In het tweede deel, de Catalogus, wordt ieder afzonderlijk corpus voorafgegaan door een korte inleiding en afgesloten met een korte samenvatting en conclusies. Wat betreft de inhoud van de inscripties, is een classificatie gemaakt naar de volgende categorieën: 1. één of meer persoonsnamen; 2. zinnen (met werkwoordsvorm); 3. opdrachten (giften); 4. naam van het object, of het materiaal; 5. makers en schrijvers formulae; 6. **ek** (ik) plus naam, of adjectief, etc.; 7. 'magische' woorden etc.; 8. *fupark* inscripties.

In de Concordance vindt men alfabetisch de getranslitereerde runenvocabulaire, gevolgd door de naam van het object, meestal tevens de vindplaats. In de Index of Inscriptions staat de naam c.q. vindplaats voorop, gevolgd door de getranslitereerde tekst van de hele inscriptie en daarachter de pagina waarop object en runen worden beschreven.

In het algemeen kan worden gezegd dat inscripties vooral worden aangetroffen in een context die wijst op een gebruik van het runenschrift in de hogere echelons van de samenleving. Wat betreft de oudste inscripties, die vooral in Denemarken gevonden zijn, is de context die van hoge militairen en rijke vrouwen. In vrijwel alle gevallen wordt de exclusiviteit benadrukt door de aanwezigheid van prestigieuze Romeinse voorwerpen. Dit beeld blijft zo gedurende enkele eeuwen, tot in de Volksverhuizingstijd. Nog korte tijd daarna blijven met runen beschreven objecten, zoals wapens en juwelen, voornamelijk beperkt tot de elite, maar verdwijnt de Romeinse connotatie. Vooral de Merovingische rijengravingen in Zuid-Duitsland leverden relatief veel runenobjecten op uit vrijwel uitsluitend rijke graven. In Friesland en Engeland is de context wat schraler: de objecten zijn niet altijd van kostbaar materiaal en de eigenaars van runenobjecten lijken van eenvoudiger komaf. De context: graven (in Engeland) of losse vondsten uit terpen (Friesland en Groningen) wijst lang niet altijd op luxueuze omstandigheden. De runentradities van Scandinavië, Duitsland, Nederland

en Engeland kenden alle een eigen ontwikkeling, die voortbouwde op een initieel langdurig consistent blijvend systeem, waardoor men wel eens het bestaan van een runen-koine heeft verondersteld. Dergelijke specifieke overeenkomsten in de runentradities wijzen op contacten tussen een kleine groep. Deze groep zal gelieerd zijn geweest aan de politieke top, degenen die de verschillende stammen tot staten opbouwden, hetgeen al begon in de tijd van het Romeinse Rijk. Runen konden zich, wellicht mede daardoor, ook nog handhaven na de Volksverhuizingstijd. Gezien het soort objecten, hebben de inscripties (ook) een functie gehad in de bevestiging van bepaalde relaties binnen een kleine, geprivilegieerde groep, behorend tot de maatschappelijke top.

Gedurende de Volksverhuizingstijd (vierde - zesde eeuw) werd het runenschrift verspreid over een groot deel van West- en Midden-Europa. De aard van de teksten blijft dezelfde. De runen zelf worden in meer of mindere mate aangepast aan de tongval in de verschillende gebieden. Pas na ongeveer de zesde eeuw vinden we inscripties met geheel andere soort teksten, lang, informatief, soms poëtisch van aard. Deze ommekeer maakt tevens duidelijk dat inmiddels het lezen en schrijven van runen bij meerdere lagen van de bevolking bekend is geworden. De teksten worden dan ook meer gebruiksteksten, voor diverse doeleinden. De toepassing blijft onveranderd epigrafisch, behalve bij de Angelsaksen, die runen, naast het Latijnse schrift, in hun manuscripten opnemen. Handelscontacten tussen Engeland, Friesland en Jutland blijken uit de runenmunten, zoals de *sceattas*.

In Zuid-Oost Europa blijken de weinige runenobjecten aan de (Oost-)Goten te kunnen worden toegewezen. De weinige vondsten in Hongarije en Zwitserland wijzen vermoedelijk niet op inheemse runentradities. De enkele runenvondsten uit België en Frankrijk kunnen daarentegen getuigen van mogelijke runenkennis bij de Franken. Het is opvallend dat, gezien hun datering, de eerste Zuid-Duitse runenobjecten samenvallen met het begin van de Merovingische suprematie (ca. 500 AD). De overheid van Engeland en Friesland was sterk Merovingisch beïnvloed, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de numismatiek. En dan zijn er twee historische 6-eeuwse Merovingers, die getuigen van hun runenkennis: Venantius Fortunatus en koning Chilperic. Het recent gevonden zwaardschedebeslag met runen in de Betuwe heeft een Frankische connotatie. Toekomstig runologisch onderzoek zou zich dan ook moeten richten op de mogelijkheid van een Frankische runentraditie, en de teloorgang daarvan.

Al met al kan men concluderen, dat de diverse runentradities uit de periode 150-700 AD niet wijzen op een schrift dat vooral communicatief van aard was. Eerder lijken de oudste inscripties te duiden op een gebruik dat beperkt werd tot een ornamentele toevoeging. De teksten bestaan over het algemeen uit korte mededelingen: makers- en schrijversformules, opdrachten, namen van object en materiaal, onbekende woorden waarvan men aaneemt dat ze een magische of religieuze betekenis hadden.

Men signeerde, men benoemde, men hield iets belangrijks vast met letters, met woorden, met taal. Voor zover we de teksten kunnen beoordelen, zijn ze sterk formulatief en vertonen grote overeenkomsten over een groot gebied. De orthografie is zeer nauwkeurig; men hechtte er kennelijk grote waarde aan de klanken van de taal goed te onderscheiden en weer te geven. Juist deze zorgvuldige behandeling en het formulatieve karakter wijzen op vakmanschap. Het lijkt voor de hand te liggen om de runenschrijvers onder bepaalde handwerkslieden te zoeken, zoals wapensmeden en juweliers. De artistieke inspiratie en de hoogstaande techniek zullen, net als de runen zelf, zijn voortgekomen uit de belangrijkste cultuur van het Europa uit het begin van de jaartelling: de Romeinse. Het meest intrigerend en verbazingwekkend is, dat de Germanen zowel de kunst als het schrift naar hun eigen hand hebben gezet.

De runentradities gaan uiteindelijk steeds sterker van elkaar verschillen. In het Fries-

Groninger terpengebied wordt de *crossroads* positie van het gebied in de runen weerspiegeld: diverse invloeden uit Engeland en Denemarken zijn in de Friese inscripties te traceren. Een algemener gebruik van runen blijkt ook uit een grotere diversiteit van materiaal en soort objecten, maar ook omdat er steeds meer echte zinnen voorkomen, terwijl bijvoorbeeld in het Continentale Corpus vaak volstaan werd met een paar namen en hooguit wat toevoegingen. Runenvarianties zoals verdubbelingen, gespiegelde runen, ornamentale runen etc. lijken thuis te horen in de Noordzee-traditie, te weten de Deense, Nederlandse en Engelse corpora.

Een aparte groep vormen de gouden runen-bracteaten (uit omtrent 575-625), die voor dit onderzoek geselecteerd zijn op leesbaarheid. Alhoewel enige voorzichtigheid betracht moet worden met bracteaten-runen, die notoir zijn wegens hun afwijkende vormen, zijn de bracteaten als groep onmisbaar vanwege het relatief grote aantal: er zijn bijna evenveel bracteaten met runen bekend als andere objecten met runen uit de eerste vier of vijf eeuwen. Bovendien zijn de bracteaten belangrijk voor het bestuderen van de sociale rol van het runenschrift. Bracteaten zijn amuletten, geïnspireerd op Romeinse keizermedaillons en dus interessant vanwege de bestudering van de Romeins-Germaanse betrekkingen. Bracteaten dienden waarschijnlijk ook als insignia, die bij initiatieriten van jonge krijgers hoorden. Uit de iconografie blijkt een bepaalde leiderscultus, maar er kunnen ook mythologische aspecten in gezien worden. De bracteaten hadden een ideologische, dan wel religieuze waarde. Bij het onderzoeken van mogelijk magische, of symbolische connotaties van objecten met runen, spelen de bracteaten een grote rol.

Runen en prestigegoederen zijn onlosmakelijk verbonden in de Germaanse samenleving van de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Dit alles hangt samen met een maatschappelijke structuur, die bekend is als het *gift-and-exchange* systeem, waar een leider en zijn comitatus aan elkaar verbonden zijn door een subtiel systeem van geven en nemen. Kostbare objecten benadrukten de band tussen heer en volgeling; een object met runen verhoogde niet alleen de waarde van het object, maar vooral de intrinsieke waarde van de relatie tussen gever en ontvanger.

Een waarschuwing is op zijn plaats. We hebben te maken met runenobjecten, die puur toevallig bekend zijn geraakt. Deze objecten worden gevonden bij archeologische opgravingen, die ook een mate van toevalligheid kennen. Voorts zijn er nogal wat 'losse vondsten', al of niet met een context. Het is daarom heel wel mogelijk dat het materiaal dat we hebben, een scheef beeld geeft van het destijds runengebruik. Alle conclusies kunnen dus alleen onder voorbehoud zijn. Het opstellen van runenchronologieën is dan ook van beperkte waarde. Het dateren aan de hand van bepaalde runenvormen is vrijwel onmogelijk. Iedere nieuwe vondst kan de hele perceptie veranderen. Toch is het van groot belang om de runenobjecten en hun context te blijven bestuderen. Niet alleen vanwege de grote cultuur-historische waarde, maar ook omdat het onze oudste taalmonumenten zijn. Dit onderzoek heeft op basis van de taalkunde in combinatie met archeologie kunnen wijzen op de sterke West-Germaanse inslag van de oudste runenobjecten. Tot nu toe werd altijd aangenomen dat Scandinavië de bakermat van de runencultuur was. Ik hoop dat beeld iets te hebben bijgesteld. Het inzien van de mogelijke West-Germaanse oorsprong van het runenschrift heeft consequenties voor de interpretaties en wellicht ook voor de datering van sommige runenteksten.